

Arkivnyt

Oktober 2025

2025:3

Indhold

- Esbjerg – længst mod vest 2
- Arbejdsmand Søren Peter Thomsen,
Socialdemokratisk byrådsmedlem 8
- En grøn skole – del 2 12
- Jul i den gamle herretøjsbutik .. 24
- Da Vinci-linjen – Blåbjerggårdskolen
og VITA-skolen 27
- Nyt fra arkivet. 35-36

Hjuldamperen Riberhuus gøres klar til den første tur på DFDS-ruten til Thameshaven. Skibet sejlede fra Esbjerg den 24. juni 1875, som det første DFDS-skib fra Esbjerg. Det var en stor begivenhed, som lokkede mange til Dokhavnen. Foto: EBA 06000.

ArkivNyt

udgives af Esbjerg Byhistoriske Arkiv som digitalt nyhedsbrev og udkommer fire gange årligt.

Redaktion

Lars Brockhoff (ansv.)
Peter Bak
Aja Høy-Nielsen
Niels Frederiksen
Peter Hundebøll
Anette Rydahl

Citater med kildeangivelse er tilladt.

Redaktionens
adresse:
byhistoriskarkiv@
esbjerg.dk

Esbjerg – længst mod vest

Af Niels Frederiksen

Esbjerg blev grundlagt som direkte følge af Danmarks nederlag i krigen 1864 og det deraf følgende tab af de vigtige sydslesvigske havne, især Altona. Den danske regering valgte derfor at opføre en ny eksporthavn på vestkysten, og i 1868 blev beslutningen om Esbjerg Havn vedtaget i Rigsdagen. Havnen stod færdig i 1874, men allerede i årene op til og umiddelbart efter anlæggelsen vakte projektet betydelig debat i det øvrige Danmark.

Men Regeringen og rigsdagen insisterede før havnens anlæggelse på dens nødvendighed som et led i en ny national strategi efter 1864.

Den mest fremtrædende fortalere for projektet var finansminister og senere konseilspræsident J.B.S. Estrup, som i Folketinget i 1867–68 erklærede:

Portræt af J.B.S. Estrup, der var indenrigsminister 1865-1869, altså da loven om Esbjerg havn blev vedtaget.
Foto: EBA 50295.

“Når jeg så stærkt anbefaler Anlægget af en Havn ved Esbjerg med tilhørende Jernbane, ... er det fordi der for Tiden kun er én Afsætningsvei for en stor Deel af Jyllands Producter, navnlig for et af dets Hovedproducter, Kreaturer.. og at det derfor er en Nødvendighed at give denne gamle Handelsvei en Concurrent.”

Havnen var et nødvendigt led i genopbygningen af Danmarks internationale handel. Estrup pointerede, at Esbjerg skulle være et strategisk nødvendigt potentiale for landets vestlige egne – både af hensyn til eksporten og for at styrke forbindelserne mellem Vestdanmark og det øvrige rige. Han understregede også, at projektet havde bred statslig opbakning.

Et formålsløst projekt?

Der var en udbredt opfattelse, navnlig i Østdanmark, at Esbjerg var et kunstigt og formålsløst projekt. Mange anså området som en øde og ugæstfri egn uden naturlige forudsætninger for byudvikling. Pressen i København dækkede opførelsen med en vis afstand, undertiden præget af skepsis, og blandt konservative kredse var der frygt for, at man brugte midler på et fantasiprojekt i det jyske udkantsområde.

Forfatteren og lokalhistorikeren A. Falkman besøgte havnen i 1879 og bragte denne negative opfattelse med sig.

“De ulykkelige mennesker, som skulle bo i dette triste Sidestykke til det forrige Aa-hundredes Marmorkirke! (Opført 1749-1894 i København) Ikke en gang i Maaneskin kan denne vestjyske Ruin af en stor tanke gjøre Krav paa Tiltræknin. Esbjerg vil ingensinde blive den store Nordsøhavn...”

Lokal skepsis

Mange ville blive berørte med opkomsten af havnepladsen Esbjerg. Det mærkede man fra tre områder: hos de nært liggende købsteder, lovgiverne og meningsdan-

Det nu næsten klassiske billede af Esbjerg Kleve, der var bragt i Illustreret Tidende i 1868, og måske viser den københavnske opfattelse af det forblæste Esbjerg. Foto: EBA 50294

nerne i Aarhus og København og de engelske havne, der kunne blive betjent af importen fra Esbjerg

Vardenserne var skuffede over, at havnen ikke kunne placeres ved Hjerting, der altid havde tjent som afskibningshavn for købstaden. På fannikernes vegne havde konsul Borch stillet forslag om at etablere en frihavn på øen. Det blev ikke til noget, og Ripenserne havde håbet, at Knudedyb kunne anvendes som anløb til en havn ved Ribe. Det blev heller ikke til noget.

Da løbet var kørt, var købmændene i Vardes og Ribe på hver deres måde nervøse for at skulle miste handel, men samtidig blev havnen også set som en mulighed for at tjene penge på andre måder.

Et eksempel herpå var, at Vardes købmænd med "Det vardensiske Stenkompani" havde en forventning om en stor indtjening. De havde i vinteren 1868 opkøbt sten til havnebyggeriet hos bønderne i omegnen og forsøgte at bestemme en

høj pris på deres sten. Men havnebyggeriets ingeniør Carlé forstod i lang tid at klare sig uden: På stranden lå nemlig nogle sten og af bassinet blev der opgravet en del. Ved rejser til Sverige, fik han ordnet leverancer af billige svenske sten. På den måde blev vardenserne møre, og Carlé handlede herefter med dem til rimelige priser. "Opkøbet af jord, sten og græstørv var den første og meget kærkomne kapitaltilførsel til den fattige vestjyske egn" skriver Sigurd Rambusch.

Vardenserne fik monopol på havnearbejdernes bispisning og handelen med tøj, tobak i marketenderiet kaldet "Tutten" med priser, som de alene fastsatte.

Også Ribes borgere var bange for at blive marginaliserede. De frygtede at miste deres gamle købstads begrundede handel. Man blev, som nævnt, især skuffet over, at havnen og jernbanen ikke kunne lægges ved Ribe. Ditlev Lauritzen tog konsekvensen og flyttede senere sin tømmerhandel til

I året 1881 kom Ditlev Lauritzen til Esbjerg og fik straks øje for byens forretningsmuligheder. I 1884 åbnede han trælastforretningen under navnet "J.Lauritzen". Faderen, Tømmerhandler Jørgen Lauritzen i Ribe, måtte nemlig lægge navn til, da Ditlev på det tidspunkt ikke var myndig. Foto: EBA 110567

Esbjerg. Havnepladsen kom på den måde til alligevel at få positiv betydning også for nogle Ribeborgere.

Indvirkningen på små byer i oplandet

Når Esbjergs havnearbejdere under havnebyggeriet havde fri gik turen til Fanø. Det havde fannikerne en del problemer med.

"Som nærmeste Udflugtssted for disse Havnearbejdere laa Fanø. De tog derover i flokkevis om Søndagen og efter Fyraften og søgte selvfølgelig hen, hvor de vaade Varer kunde faas eller forsynede sig hos Øens Købmand med Brændevin, som de drak, hvor der bedst var Lejlighed dertil. Saadant Drikkeri afstedkom selvfølgelig Sjov og Uorden i det ellers saa rolige Nordby, og Beboernes opskræmtes derved i den Grad, at de i Januar 1869 anmodede Birkedommer og Politimester Kruse om, at der maatte ansættes en eller flere Politibetjente til Beskyttelse og Ordenens Opretholdelse".

Først i oktober blev byens fem brandfogeder autoriseret som politi, hvilket gjorde

Nordbys mange enlige kvinder mere trygge.

Andre mindre byer i oplandet var på en anden måde bekymrede for at blive negativt berørt af udviklingen. Alligevel begyndte handlende og bønder i nærheden hurtigt at bruge den nye havn, særligt til eksport af deres kreaturer, korn og smør til England. Jernbanens ankomst i 1874 forbandt byen med oplandet mod det østlige Jylland og spillede efterhånden en væsentlig rolle for byens vækst. Efter havnens anlæggelse var der en lang død periode, hvor der ikke rigtigt skete noget bortset fra de jævnlige afgang af DFDS's englandsbåde. Med andre ord skulle der over en bred front knokles på for at få gang i byen.

Havnens døde periode

En af Esbjergs pionerer dr. O. Bruun reflekterede over tiden under byens opkomst og skrev:

"Hvorledes man kunde holde ud herovre under Forhold, der var saa vidt forskellige fra dem, man kom fra, vil maaske en og

Idylliske Nordby, der også fungerede som udflugtsmål for Esbjergs pionerer. Foto: EBA 113217

Dr. O. Bruun kom til Esbjerg i 1875 og blev byens første læge. Her kigger han ud ad vinduet i Havnegade 35 sammen med familien. Foto: EBA 73367

anden spørge? ja nu, naar jeg tænker paa hine Dage, synes jeg ofte, at det var underligt nok. Men det gik vel os, som det gaar de fleste Mænd – man er lykkeligst ved det, man have at opnaa, lykkeligere ved Kampen for at naa Maalet, end ved den rigelige Besiddelse af det opnaaede. Og vi haabede; vi haabede trods Haan og Spot, trods mistrøstende Forudsigelse; vi haabede, at Esbjerg havde Fremtiden for sig, at den engang maatte vinde frem til en hæderlig Plads blandt Danmarks Byer. I den rigtige Pionertid var det endda let nok, det gik fremad, der syntes at gro Velstand og Sundhed fra af Sandet; men vanskeligere var det i den døde Periode, der indfandt sig, efter at Havnearbejderne vare afsluttede, og der kun sporedes et svagt liv de 2 Dage om Ugen, Onsdag og Fredag, naar Skibene gik. Da var det vanskeligere at holde Modet og Haabet oppe. Man saa næsten aldrig en Vogn fra Landet komme ind til Byen, andre end de faa, der kom og hentede mig ud i Sygebesøg. Kjøbmændene i Esbjerg havde næsten ingen Forretning; alle Byens Folk rejste ind til Varde og handlede der eller hjemforskrev varer fra andre Byer.”

Falkman kommenterede havnens døde periode. Han skriver:

”Vel besøges Havnen sjældent af andre Skibe end de tre Dampere, som det forenede Dampskibsselskab holder i Fart paa England, samt af enkelte Nordmænd til en vis Aarstid og af den Flaade smaa Fiskefartøjer, som tyskerne sende op til disse Farvande; men den jydsk-engelske Trafik har saa stor Betydning, at der ikke kan være Tvivl om Esbjerg Havns Værdi, selv om man maa vogte sig for at beregne den i forhold til Udgifterne ved dens Anlæg og Vedligeholdelse”.

Men Falkman så lige som andre et problem i den farlige Grådyb Barre, som var en hindring for besejlingen af havnen: ”Kun saa Meget tør siges, dels at Esbjergs Fremtid dog altid er noget prekær, saa længe man kan frygte, at Barren i Graadyb vil hæve sig i Stedet for at synke, dels at Esbjergs Opland, til trods for Jernbanerne, er alt andet end godt, og at Stedet derfor in-

gensinde vil kunne blive den store og ved Skibenes Alfarvej nære Nordsøhavn, som Jylland saa højlig trænger til”.

Selvom debatten om Esbjerg mest var hjemlig, var der afledte internationale ønsker og interesser. Den britiske import af danske landbrugsvarer steg betydeligt i 1870'erne og britiske handelsagenter begyndte at rette blikket mod Esbjerg som alternativ til de slesvigske havne. Det medvirkede til at styrke bevidstheden om havnens eksistens og førte til en stærkt forøget eksport.

”Esbjerg må blive til noget! det var Omkvædet; derfor klamrede de (pionererne) sig til Pladsen, ogsaa i de mørke Dage, da alle andre opgav Haabet om en Fremtid for Byen”..... Den Gang kneb det, at faa Noget sat igjennem – nu har Trafikforholdene udviklet sig saaledes, at Kampen ikke blot skal udfægtes af Byens unge, fattige Borgere, men rundt om i Landet fordres der Plads for Esbjerg”, skrev O. Bruun.

Den håbløse havneplads rejser sig

Efter den døde periode fik havnen og byen efterhånden en hastig vækst. Byens valg-sprog: ”Rask må det gå” passede således fint til realiteterne. Væksten skyldtes flere ting. For det første blev projektets ”nederste sten” lagt rigtigt: en solid statsstøttet investering.

Dernæst faldt det sammen med, at dansk landbrug blev lagt om fra korneksport til eksport af forædlede fødevarer som smør og bacon, svarende til englændernes høje kvalitetskrav. De havde et enormt behov for basale fødevarer. Som Korsør Avis rigtig skrev i april 1875:

”Den bequemme umiddelare Forbindelse med England over Esbjerg vil formodentlig føre til en endnu mere levende Udførsel, som vistnok vil have gavnlige Følger, for så vidt som den vil opmuntre til anstrengelser i Retning af udmærket Landbrug og ved en forøget Omsætning vil hæve den almindelige Velstand iblandt Landboerne...”

Som svar på kvalitetskravene voksede andelsbevægelsen frem i 1880'erne, hvor forædlingen af bacon og smør blev sat i system. Nu kunne man levere fødevarer i

ensartet kvalitet. Det skulle alt sammen forbi Esbjerg Havn, og med Logistikken på plads med jernbanerne Esbjerg-Fredericia og Esbjerg-Struer, gav det hurtig transport til havnen. Esbjerg var nu blevet et indlysende distributionscenter. Sidst tiltrak den hurtige vækst i handel og industri arbejdskraft fra hele landet. Der blev bygget nye gader, havnefaciliteter, skoler, kirker og boliger. Fra at have under 50 indbyggere i 1868, havde byen over 4.000 i 1890 og over 13.000 i 1901. Fiskerne fra Vestkysten lagde deres fiskeri i Esbjerg og byen blev efterhånden landets største fiskerihavn.

Man kunne efterhånden gøre op, at Esbjerg alligevel blev den store Nordsøhavn, Falkman havde forsværget.

Noter

Bruhn, Verner: Esbjergs historie 2, En by bliver til. Esbjerg 1994.

Bruun, O.: Fra Pionertiden i Esbjerg. Esbjerg 1893.

Falkman, A.: Fra Danmarks Far-West. København 1879.

Kromann, Niels M. i: Esbjerg - Historie og historier II. Esbjerg 1930.

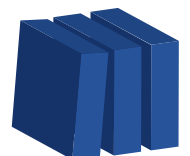
Rambusch, Sigurd: Esbjerg havn 1868-1968. Danmarks port mod vest. Esbjerg 1968.

Bruun og Staugård: Esbjerg by og egn. Esbjerg 1958

Korsør Avis 3. april 1875.

Resultatet af havneloven vedtaget i 1868 er her set i 2024. Foto: EBA Q29249

Arbejdsmand Søren Peter Thomsen, social- demokratisk byrådsmedlem

**Fortalt til Tobiesen Kragelund
Forord af Peter Bak**

ArkivNyt har gennem et par år bragt artikler om især de første kvinder i Esbjerg Byråd. Det har for så vidt været en overkommelig opgave, for de var ganske få. Problemet har været manglen på materiale, for de har ikke efterladt sig erindringer, breve eller andet skriftligt materiale. Og glemte var de også, og det i en grad så den første kvinde i Esbjergs kommunalpolitik, Marie Hansen, ikke engang fik en nekrolog i partiets (Socialdemokratiets) egen avis. Det samme problem gælder mændene, som for de flestes vedkommende er lige så glemte som kvinderne og efterlader sig ganske lidt skriftligt. En enkelt undtagelse er der dog – nedenstående er fra Byhistorisk Arkivs samling af erindringer, hvor en arbejdsmand har beskrevet sit livsforløb, og heri bruger et par linjer på at fortælle om sit byrådsarbejde, som ikke ser ud til at have fyldt så meget i hans liv som arbejde og fagforening. Han er på mange måder en typisk tilflytter til Esbjerg omkring 1900 – ud at arbejde som 9-årig, begrænset skolegang, ufaglært ungarbejder i landbruget på Djursland, hvor han stammer fra, indtil han som nygift beslutter at flytte til Esbjerg, hvor han i begyndelsen har et beskedent udkomme ved det arbejde, der var at finde.

Teksten er omskrevet til nutidssprog. Den oprindelige tekst er nedskrevet af Tobiasen Kragelund. Teksten findes i arkivets digitaliserede, søgbare erindringer: <https://eba-soeg.esbjerg.dk/attachment?srcRef=30%3AG9cJSQPzehSv3aSS3ydypz&filename=A200922SThomsen.pdf>

Jeg er født i Udbyhøj den 31. oktober 1871, og min barndom boede jeg i Hyllested pr. Trustrup [på Djursland], hvor jeg også gik i skole.

Min første sommerplads fik jeg, da jeg var ni år. Det var på herregården Rudgaard [Rugaard], hvor jeg passede nogle store trækstude og havde andet forefaldende arbejde. Fra jeg var 12 år, opholdt jeg mig på Rudgaard både sommer og vinter. Om vinteren kørte jeg hestene for hestegangen, når der skulle tærskes, hvis jeg ikke var i skole. Med skolegangen gik det som det bedst kunne, for hestene var det vigtigste.

Jeg var på Rudholm indtil min konfirmation, hvorefter jeg rejste med forpagteren af gården. Han overtog forpagtningen af en anden stor gård, der hed Frydensberg, og hos ham blev jeg i syv år. Jeg havde herefter plads hos to forskellige gårdmænd, hvorefter jeg tog tilbage til forpagteren på Frydensberg.

Da jeg var 21 år blev jeg gift med kokkepige Sardine Marie Sørensen, som jeg tjente sammen med på Frydensberg. Straks efter vielsen fik jeg arbejde hos Glatved Kalkbrud og vi fik vort hjem ved Glatved Strand. Der blev vi i et år, hvorefter vi rejste til herregården Højholm, hvor vi arbejdede i 1½ år.

I 1895 rejste jeg med min familie til Esbjerg, der dengang nærmest var en barakby, hvor husene lå hulter til bulter med marker imellem. Vi havde ikke en god begyndelse i byen, og i de første tre måneder havde vi ingen lejlighed. Tilflytningen til Esbjerg var dengang eventyrlig, og det kan nævnes, at der i et døgn kom 200 familier til byen. I mange lejligheder boede der båd-

Søren Peter og Sardine Thomsens guldbryllup, 1942. Foto: EBA 01999.

de tre og fire familier, så jeg føler mig ikke særlig forfærdet over bolignøden i Esbjerg her i 1948.

Mit første arbejde i Esbjerg var som vognmandskusk, med en månedsløn på 30 kroner og fri station. Jeg var jo straks klar over, at jeg ikke kunne klare både husleje og føde til familien for den løn, og jeg tog derfor så snart det var muligt fat på andet arbejde som arbejdsmand hos Entreprenør Mejer, der stod for nedlægningen af en stor kloakledning gennem Englandsgade ned forbi Fanøhus. Her tjente jeg 18 kr. om ugen og arbejdstiden var fra kl. 6 om morgenen til kl. 6 om aftenen.

I efteråret 1896 blev der arbejdsstandsning, og jeg tog da ud som søfyrbøder med Skibet "Koldinghus", og som sådan fortsatte jeg vinteren ud. Da foråret kom, gik jeg i land og tog fat som murerarbejdsmand. Det fortsatte jeg med indtil århundredskiftet, hvor jeg atter tog ud at sejle med forskellige skibe.

I 1902 var der sømands- og slagteriarbejderstrejke, som varede fra 5. januar til

10. maj. Da strejken var forbi fortsatte jeg atter som fyrbøder, og jeg var med på "Koldinghus", da den strandede pas Fanøs vestkyst i 1904.

Straks derefter fik jeg arbejde på havnen ved landbrugseksporten hos Det forenede Dampskibsselskab, et Arbejde jeg fortsatte med til 1938.

Under mit arbejde på havnen blev jeg i 1920 valgt som repræsentant for Sømændenes og Søfyrbødernes Fagforening, et hverv jeg bestred i 20 år.

Jeg måtte afslutte mit arbejde på havnen på grund af min kones langvarige sygdom og sygehusophold. Heldigvis blev hun dengang rask igen, og hun kom atter hjem og kunne passe vort hjem.

I marts 1947 døde min brave og dygtige hustru. Vi har 11 børn, hvoraf en er død. De fire bor i København og de seks i Esbjerg. Alle er gift og har det godt.

Foruden at passe mit arbejde på havnen, var jeg som nævnt repræsentant for Sømændene og Søfyrbøderne, og desuden var jeg medlem Esbjerg Byråd fra 1913 til

Den 15. maj 1925 trådte transportstrejken i kraft, hvilket også ramte Sømænd og Søfyrbødere. Søren Peter Thomsen var på daværende tidspunkt repræsentant for Sømænd- og Søfyrbødernes Fagforening, og han havde arrangeret en udflugt til Strandskoven, som adspredelse i strejkedagene. Mere end 150 personer deltog i udflugten. Foto: EBA 77988.

Den socialdemokratiske byrådsgruppe, 1930. Siddende fra venstre: kasserer Niels Chr. Jespersen, cigarmager Carl Lauridsen, borgmester Morten Mortensen, fru Frederikke Petersen, rådmand R. P. Nielsen Kock og hattemager Carl Jensen. Stående fra venstre: lærer Ejnar S. Meilvang, baneformand Chr. Thomsen Christensen, arbejdsmand Søren Peter Thomsen, forretningsfører S. Skov Nielsen, arbejdsmand Markus Stokholm, havnebetjent Chr. P. Roust, restauratør A. P. Brandholt og redaktør Laurits Høyer-Nielsen. Foto: EBA 14618.

1937, med undtagelse af en fireårig periode. Det var især sygehusarbejdet, som havde min interesse i Byrådet, og da C. P. Pedersen i sin tid gik ud af Byrådet, blev jeg formand for sygehusudvalget. I min tid blev der bygget funktionærbolig og vaske-ri, og jeg var også fortaler for, at selve sygehuset skulle udvides. Vi fik udarbejdet tegninger og overslag, men kommunens økonomi var ikke stærk nok til at arbejdet kunne udføres.

I ca. 50 år har jeg været organiseret afholdsmand indenfor N.I.O.G.T. hvor jeg har beklædt flere tillidsposter.

Jeg har nu i 10 år boet på Vardevej 57, men nu til jul 1948 er der lovet mig en plads på De gamles Hjem, hvor jeg får et værelse, der passer bedst for min alder og kræfter.

Esbjerg, den 10. oktober 1948.

En grøn skole – del 2

– Klimakamp i klasselokalet og Sønderriisskolens opblomstring

**Af Runa Rathmann og René Kjærside Rasmussen.
Redigeret af arkivar Stig Kongerslev Pedersen**

Børn kan godt lære at feje

Det var ikke ualmindeligt at skolen forventede noget af sine elever, og at deres ideer blev taget alvorligt. Runa Rathmann husker, at da Esbjerg Kommune på et tidspunkt sparede vinduespudsningen væk, meldte en klasselærer, at hendes elever frivilligt ville overtage rengøringstjansen. "De sagde 'jamen det kan vi jo bare ordne i klassens time', og pludselig var der en anden klasse, som begyndte at feje i klasserummet på skolen. Det var der nogle forældre, der blev sure over, og gik til pres-

sen. Inden jeg så mig om, var vi i vælten. Så gik jeg i radioen og forklarede hvorfor, vores elever gjorde rent. Du drømmer ikke om, hvor mange breve jeg fik efter det, hvor folk der skrev 'Endelig er der nogle, der siger, at børn godt kan lære at feje'. Eleverne fik jo også respekt for rengøringspersonalet i stedet for at kalde dem rengøringskællinger. Børnene havde meget indflydelse på deres hverdag på skolen."

Generelt tilskyndede lærerne eleverne til ikke at være bange for at få jord under neglene. I forbindelse med grønt flag byggede 7. klasserne kompostbeholdere, som blandt andet blev fyldt med affald fra hjemmekundskabstimerne, og der blev anlagt en køkkenhave med krydderurter, hvor høns fra Midtgård i perioder blev sat ud. I 1996 blev en regnvandstank på 4000 liter gravet ned, for at fungere som vandingsanlæg til køkkenhaven. Det var de små elever, som skulle renholde og gødske jorden og sørge for udsåning af relevante planter.

Sønderriisskolen som arbejdsplads

Selvom – eller måske netop fordi – Sønderriisskolen var en ny skole, som kæmpede med at få nok lokaler og faciliteter til den hurtigt voksende elev- og personalegruppe, blev der afprøvet alternative undervisningsformer. Ifølge Runa og René lykkedes skolens eksperimenter fordi ledelsen var ambitiøs, lærernes forhold til undervisningen var fleksible og at lærerværelset var fyldt med ildsjæle. Herudover lykkedes skolens miljøprojekter fordi de involverede var arbejdsheste, som var villige til at se stort på timenormeringen. "Interesse driver alt" som Runa nøgternt indvender.

Tredje klasserne på Sønderriisskolen er ved at bygge kompostkasser til skolens køkkenhave i temaugen Vor Fælles Fremtid.

Indskolingseleverne på Sønderriisskolen arbejder ihærdigt med at klargøre og tilså skolens køkkenhave under temaugen Vor Fælles Fremtid i 2003. Til vinterhalvåret skulle haven tilsås med kvælstofbindende urtevegetation, og der skulle nedgraves gødning og kompost fra hjemmekundskabstimerne. Også vuggestuen og børnehaven Søstjernen bistod arbejdet.

Skoleledelsen forsøgte at sætte nogle fleksible og inspirerende rammer for lærerne, så de kunne engagere sig i skolens visioner og projekter. Ledelsen kunne ifølge Runa være striks: "Der skal også være en der sætter sig for bordenden og siger 'Det er det vi gør nu, og det er det alle skal gøre.' Så er det ikke noget man som lærere på en årgang kan vælge. Det er bare sådan skolen skal fungere nu. Så på den måde var vi strikse." René husker hvordan den fremadstormende skole gjorde sig bemærket i Esbjergs skolemiljø: "Der kunne godt være en skepsis udefra, når man så på, hvad vi lavede. Nogle troede det var dikteret ovenfra, men det var jo ikke noget Runa fandt på. Det kom nedefra. Der var mange, der lige ville høre 'er hun ikke lidt strid hende Runa?'. Men vi lærere fik jo lov til meget. Jeg kunne sige; det der ser spændende ud med Grønt Flag og Grøn Skole, og så fik jeg lov til for at engagere mig i det, og lov til at tage på kursus i det."

Runa: "Jeg kan huske, jeg tog til Danfoss og Lego for at høre, hvordan de arbejdede med personalet. Der forsøgte ledelsen at være konsekvente, sørge for at alle vidste,

Undervisningsminister Ole Vig Jensen var med til indvielsen af Sønderriisskolens 9. etape: Udvidelsen af Ravnsbjerggård. Her bliver han modtaget af børn og skoleinspektør Runa Rathmann. Han foretog den officielle indvielse, og var "overvældet" over skolens fremtidssikring. Ved besøget fik han indfriet sine "store forventninger" efter flere gange at have læst og hørt om Sønderriisskolen. Efterfølgende kaldte han på forsiden af Jyllands-Posten Sønderriisskolen for sin yndlingsskole. EBA 105590 og 30862.

hvem der gjorde hvad og så tage imod alle medarbejdernes gode ideer. Det tog jeg med mig. I skolen skal vi naturligvis også tage børnenes ideer seriøst - De får hulens mange gode ideer." På Sønderriisskolen for-

søgte ledelsen også at skabe et dynamisk medarbejdermiljø, hvor man sparede med hinanden. "En gang imellem kunne man være nødt til at sige til medarbejderne: Det kan godt være, at I er vant til at arbejde sammen, men I er så dygtige, at I skal ud og videregive det I kan. Derfor skal I skilles ad."

Runa Rathmann var en af de første kvindelige skoleinspektører i kommunen - og på et mandsdomineret arbejdsmarked, der ikke var så inkluderende som i dag - kunne man hurtigt blive den skingre kvinde. "Vi fik skabt en god kultur på skolen, og det var da sikkert irriterende for de andre skoler, at vi fik så meget god omtale i pressen. De syntes vi førte os frem." Det var dog ikke noget skoleinspektøren tog sig af: "Jeg blev også drillet i skoleinspektørgruppen, fordi jeg kørte med cykelhjelme. Men det er vigtigt at være et godt forbillede i trafikken, så vi fik lavet cykelhjelme i flamingo til alle børnene - det var der en far, der kunne hjælpe med. Vi vandt da også for bedste cykelhjelme-sang." I forbindelse med en

landsdækkende kampagne om at bruge cykelhjelme i 1991, blev folkeskolerne opfordret til at indsende sange om cykelhjelme. Den konkurrence vandt Sønderriisskolens 4. klasse med sangen "Hul i hovedet".

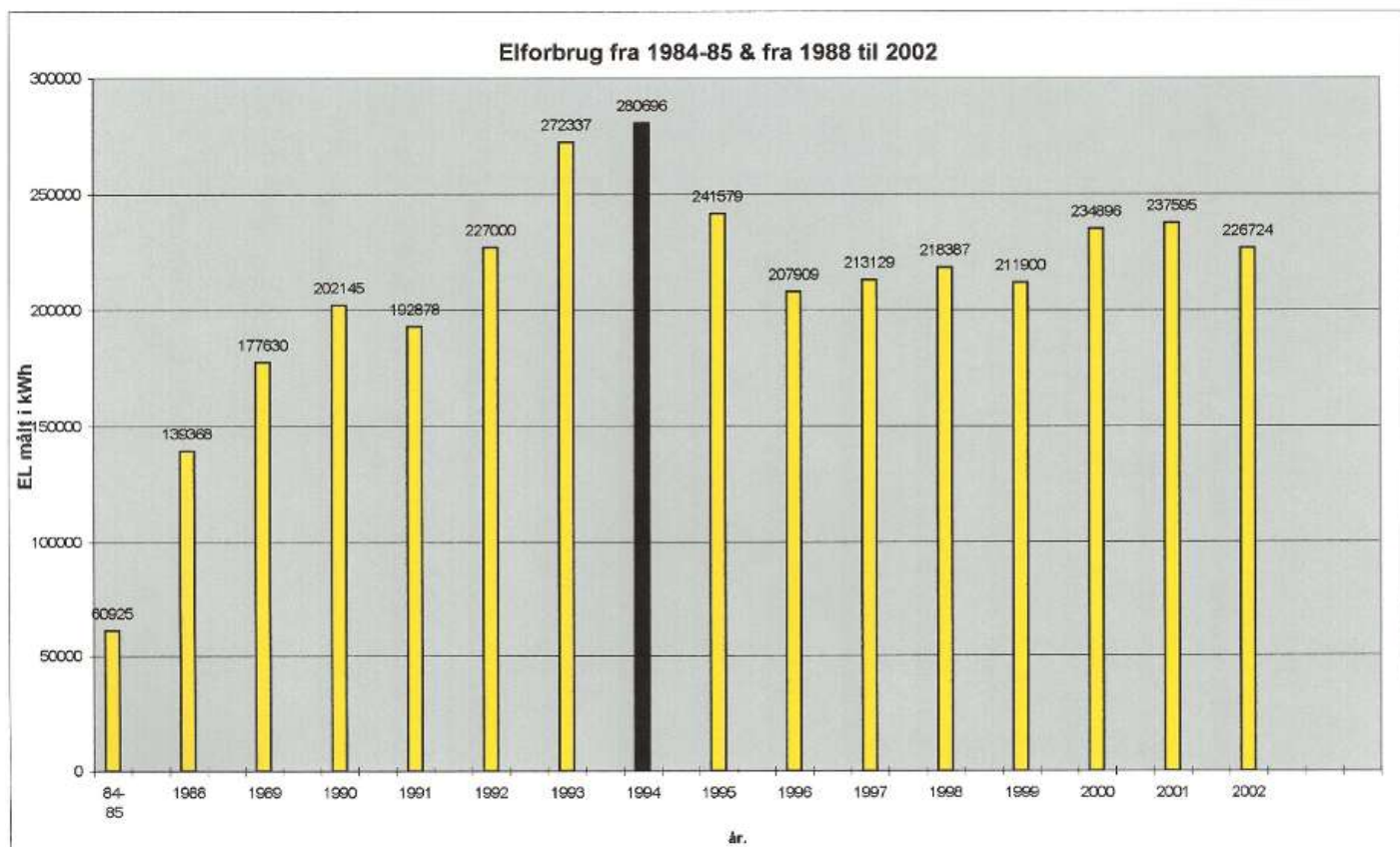
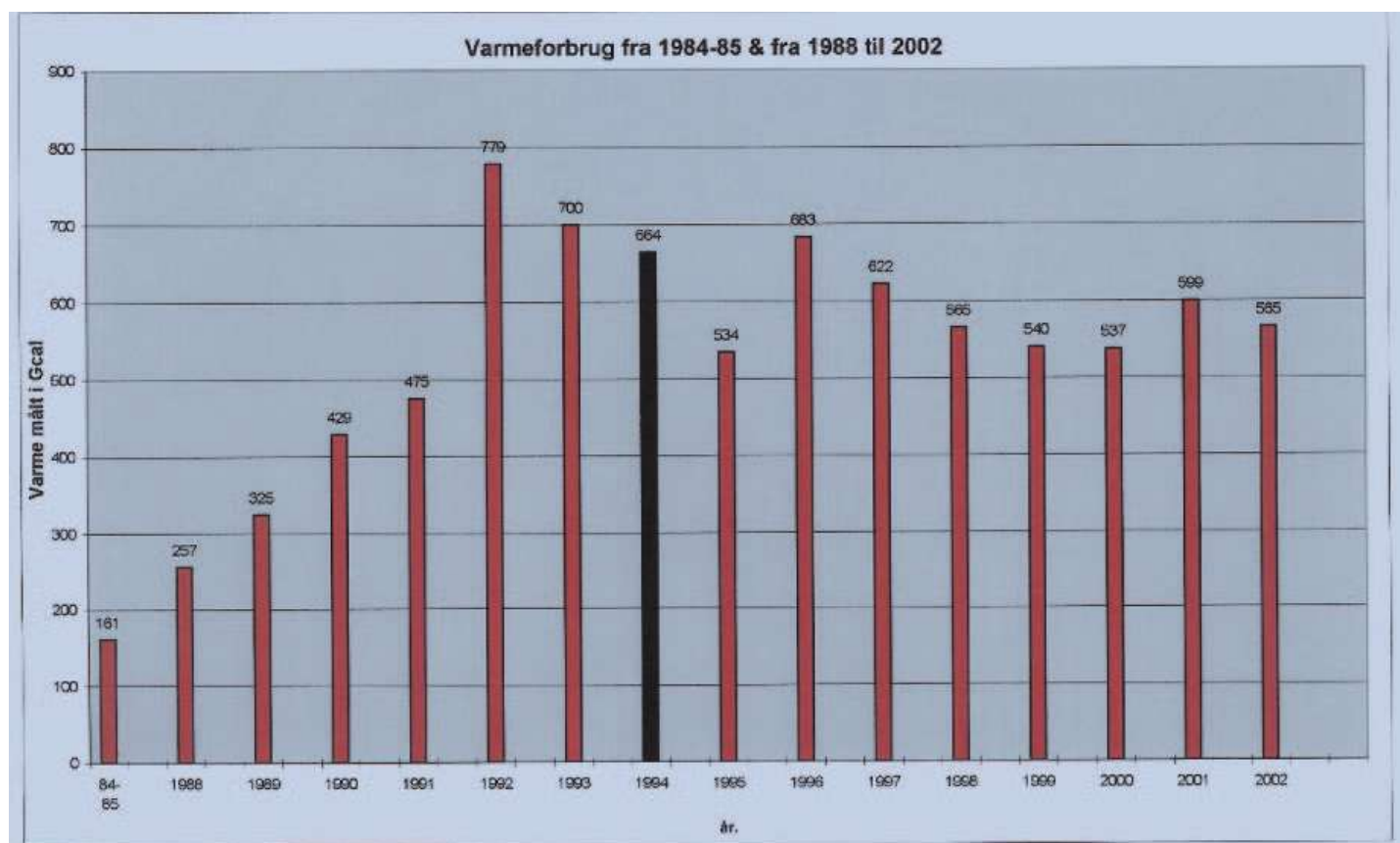
Sønderriisskolens ånd

Sønderriisskolen voksede hurtigt, og der var løbende brug for nye lærere. Skolerne kunne få lov at ansætte nye lærere, men ellers flyttede Skoleforvaltningen i Esbjerg Kommune de fastansatte lærere mellem skolerne efter behov. Sønderriisskolens ledelse - Runa og viceinspektør Peter Hundebøll - var interesseret i at have nysgerige lærere, der passede ind i skolens eksperimenterende arbejdsmiljø. Derfor forsøgte de at påvirke, hvilke lærere de fik til delt af forvaltningen, eller også genansatte de dygtige årsvikarer flere år i streg, indtil de kunne fastansættes. Det var for eksempel på denne måde, René blev lærer på skolen.

Med et glimt i øjet husker Runa da også, hvordan hun og Peter Hundebøll ind imel-

Her ses albumcoveret til det kassettebånd som blev udgivet med de tre vindermelodier fra cykelhjelmkampagnen. Sønderriisskolens 4. klasse med indspillede deres sang med Jørgen Olsen fra duoen Brødrene Olsen.

I takt med at skolen øgede sit elevantal voksede energi- og varmekonsumet – særligt da skolen fik nyt multicenter med sportshal, foyer og klublokaler. Derudover benyttede også ungdomsskolen, samt lokale spejdere og sportsklubber skolens faciliteter. Man forsøgte derfor i højere grad end at arbejde for et faldende forbrug at bevidstgøre eleverne om at deres handlinger og adfærd påvirkede forbruget – og at minde foreningerne om at begrænse forbruget.

Runa Rathmann og Peter Hundebøll arbejdede tæt sammen i mange år på Sønderriisskolen. Peter kom fra Kongeådalens efterskole, og blev viceinspektør i 1987. Han efterfulgte Runa som skoleinspektør i 2007.

lem kunne udnytte hendes kontante ry: "Rygterne lød noget i retning af 'hun er så strid at være ved hende den rødhårede på Sønderriisskolen.' Det hjalp med at sortere de lærere fra, som ikke syntes, skolens visioner lød interessante - "hende skal vi dælme ikke flyttes ud til."

Også i ansættelsesprocesserne forsøgte skoleledelsen at få fat i nysgerrige og progressive lærere: "I forbindelse med ansættelser læste Peter og jeg ansøgningerne igennem, og indkaldte de interessante til samtale. Efter samtalen gav Peter så pågældende en rundvisning på skolen, og lagde så mærke til, hvad der skete, når han nævnte skolens tiltag og initiativer. Bagefter snakkede Peter og jeg sammen, om hvordan han eller hun havde reageret på, at vi for eksempel ville have mindst én mandlig håndarbejds lærer i undervisningen, som drengene kunne spejle sig i. På den måde fik vi sorteret nogle fra." Sønderriisskolen var en progressiv skole, og lærerne i Esbjerg snakkede sammen på kryds og tværs. Runa: "I opstarten var vi en lille skole med bare seks lærere og 67 børn. Heldigvis tiltrak vi stort set kun de lærere, der ville udvikle." René tilføjer roligt: "Man vidste jo som lærere, hvad man gik ind i." Han mener også at fleksibiliteten og visionerne på skolen skabte en særlig

I arbejdet med Grønt Flag - Grøn Skole i 1998 blev der sat en vindmølle op på skolen. Det var eleverne der stod for at grave ud til møllen, som var blevet doneret af Vestkraft. Til møllen skulle der tilkobles en stor vandtank med en lille kanal. Tanken skulle ligge en meter under jorden, så eleverne fik sved på panden. Det var vigtigt for lærerne at eleverne fik ejerskab over de grønne initiativer husker Rene: "Det er meget fint at have en vindmølle stående, men hvis ikke du selv har gravet den kanal vandet løber i, så betyder den ikke noget for dig."

ånd, som kunne få det bedste frem i de ansatte: "Man fik lyst til at engagere sig. Jeg kan huske en kollega, som kom ud til os. I starten var han ikke specielt engageret, men det skal jeg love for han blev. Der var flere lærere, som kom fra andre skoler, hvor der pludselig fór den der ånd op i dem, og så blev de bare en anden type lærere."

René fortsætter: "Noget af det jeg har bidt mærke i, når jeg møder gamle elever og forældre var den ånd, som skolen bar præg af dengang. Det var et godt sted at gå i skole. Når de husker tilbage på det sådan efter 20 år, så betød det jo noget for dem. De synes det var fedt at gå i folkeskole. Men der foregik jo også meget; vi kunne samles på det store torv, fik lov at tage på tur ud i naturen og vandre, og var aktive udenfor. Det er meget fint at have en vindmølle stående, men hvis du ikke selv har gravet den kanal, som vandet løber i, så er den ligegyldig for dig."

At tænke i teams

En af Sønderrisskolens mere fundamentale nytænkninger var at inddele lærerne i såkaldte teams. Der var ét team pr. årgang, og lærerne i samme team kunne stort set bytte og bruge deres timer, som de ville. Lærerne kunne på denne måde sætte hinanden i spil, så de fagligt dygtige kunne supplere de praktisk dygtige og omvendt. Der blev jævnligt holdt teammøder, så alle lærerne på årgangen kunne koordinere. Ledelsen kiggede referaterne igennem og holdt løbende møder med årgangenes teamleder.

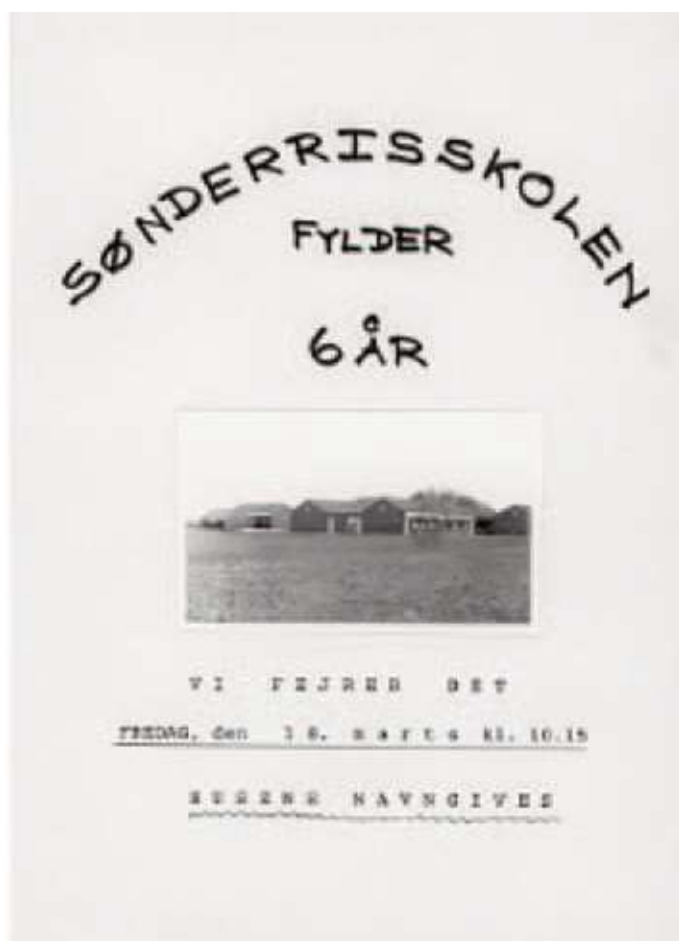
Ordningen var forholdsvis uprøvet i skolesammenhænge. "Jeg tror rundt regnet, vi har haft et sted mellem 100 og 150 besøgende fra Danmark, Sverige, Norge, Finland, Holland, Tyskland for at se, hvordan vi arbejdede i teams" husker Runa, og uddyber at ledelsens sammensætning af teamene ikke var tilfældig: "Der var ét team pr. årgang, og der skulle være mindst én faguddannet lærer til alle fagene i hvert team. Det gav fleksibilitet, for så kunne lærerne jo bare bytte timer med hinanden eller spare med en fagkyndig. På den måde var der altid en

faguddannet lærer ind over undervisningen. Det blev meget nemmere at lave en fagplan, og med vores fokus på Grønt Flag og et generelt grønt islæt, så skulle der jo faktisk helst være én biologilærer på alle årgangene."

Som lærer husker René teamopdelingen som noget positivt: "Selvfølgelig er nogle lærere mere engagerede end andre, men ved at vi var sat sammen i teams, så kunne man hjælpe hinanden. Man sad ikke alene med nogle fag. Det var for eksempel klart en styrke at arbejde med miljøundervisning i teams, for så kunne biologilæreren sørge for, at alle lærere forstod, hvad der foregik."

Om skolens teams i grønt flag som eksempel til afsnittet om teams.

Teamstrukturen var en stor del af grunden til at skolen kunne iværksætte så mange aktiviteter f.eks. i forbindelse med Grønt Flag. "Os på det team som arbejdede med

Indbydelsen til skolens 6-års fødselsdag og indvielsen af de nye huse til klasselokaler. Eleverne blev inddelt efter årgange i husene, som blev opkaldt efter dyr.

grønt flag, fandt ud af, at det ikke duede med det forhåndenværende skema. Så vi tog alle fagene af, og lagde skemaet, så det passede til undervisningen. Vi fik lov til at lave et helt nyt skema, som passede til det vi ville - Det giver medejerskab! Men det kræver også engagement, så man kunne ikke bare gå hjem når det passede en. Jeg kan for eksempel huske, at der var nogen, som var trætte af, at jeg lagde miljørådsmøderne klokken halv tre. Men det var jeg jo nødt til, for der skulle også være rengøringspersonale og pædagoger med. Og det var jo ret besat i deres forberedelsestid."

I en af evalueringerne af Sønderrisskolens arbejde som grøn skole hedder det "ikke alle lærere er lige økologiske og grønne, og det kan være svært at holde fanen højt. Derfor er det vigtigt at give projekterne tid til at blive en vane inden der søsættes nye". Alle medarbejderne på skolen indgik i arbejdet med miljøet, men som Runa formulerer det: "Selvfølgelig skulle nogle slæbes igennem det, og det var ikke lykkedes uden ildsjæle." René tilføjer: "Selvfølgelig var

der ildsjæle, men dem kan man ikke nøjes med - Ikke når det bliver så omfattende. Det kræver at nogen brænder igennem for miljøet. Der er selvfølgelig altid nogen, der brænder mere for det end andre. Men det var okay, for vi var alle sammen interesserede i hinanden, og den ånd der var på skolen gjorde, at alle var investerede. Det var jo nemt at komme i klemme ved nogle af de tiltag vi gjorde. Det koster jo at være miljøbevidst."

Der var i vid udstrækning opbakning til at arbejde med miljøbevidstheden. "Der var ikke nogen, der trak i en anden retning - Så blev de i hvert fald omvendt" husker Runa, og René uddyber: "Der var ikke nogen, som syntes miljøet ikke var vigtigt, og de andre emner i temaugen Vor Fælles Fremtid var jo også relevante; for eksempel at man arbejdede med kammeratskab på første årgang. Det kan godt være, at der var enkelte, som ønskede det nedprioriteret, men de ytrede det i hvert fald ikke - Og det var nok fordi, at 95% godt ville det. Man vidste jo også, når man blev ansat, hvordan ånden var derude. Der var jo også

Nogle af de yngste elever fra Blåbjerggårdskolen er på besøg på Midtgård i 1993.

nogle, der synes det var for meget med vanddyserne." Runa tilføjer: "Men børnene gik jo op i det, og det var jo ikke kun miljøbeskyttelse vi lavede."

Midtgård

Et af de mere konkrete tiltag, som kom ud af miljøundervisningen, var Midtgård, som Blåbjerggårdsskolen også var en del af. "Begge skoler gav timer til lærerne på Midtgård. Så vi fik bygget det op, så de børn der ikke kunne holde ud at være inde i klasserne, havde praktisk undervisning på Midtgård i stedet for at blive sendt i specialklasser. Der var rimelig arbejdsløshed dengang, så der kom mange forskellige i jobaktivering blandt andet slagtere og tømrer, som hjalp til i undervisningen."

Det var nærliggende at starte Midtgård op sammen med Blåbjerggårdsskolen. "Vi har altid arbejdet godt sammen med Blåbjerggårdsskolen" forklarer Runa. "Keld Wagner, der var skoleinspektør på Blåbjerggårdsskolen, og jeg talte meget sammen. Blåbjerggårdsskolen blev også bygget op fra bunden, og for at vi ikke skulle begå de

samme fejl, som de havde gjort på Blåbjerggård, arbejdede vi meget sammen. Senere da Laust Poulsen blev skoleinspektør på Blåbjerggårdsskolen, fik vi sammen ideen om at anvende det gamle husmandssted til et fælleshus, som kunne bruges til både undervisning og fritids- og foreningsaktiviteter. Så der blev nedsat en bred arbejdsgruppe med repræsentanter fra blandt andet skolerne, fritidsforeningerne, spejderne og andre. Det blev et spændende men stort arbejde, inden vi efter flere år kunne invitere daværende kulturminister og formand Den danske Brundtlandkampagne Elsebeth Gerner Nielsen til at indvie Fælleshus Midtgård."

Hvordan i alverden nåede jeg det?

Den omfattende miljøundervisning på Sønderriisskolen lykkedes, fordi der var momentum i medarbejderstaben, som var villig til at give den en ekstra skalle. "Man bliver ikke miljørigtig af at skrive det" konstaterer René, og Runa tilføjer: "Det gør man ikke. Der skal knofedt til og nogle gode lærere!". Runa og René er begge ud-

Midtgård blev også fast inkorporeret i temaugen Vor Fælles Fremtid, hvor 4.-6. årgang var derude for at pleje skoven og Stjernesøen, og lære om papirsortering. Det kunne være i den forbindelse børnene på billedet er på arbejde i en af gårdens haver.

dannede biologilærere, hvilket nok kan forklare deres fælles engagement i netop Grøn Flag – Grøn Skole. René havde aldrig stået alene med miljøprojekterne, og efter han stoppede på skolen, fortsatte hans kollegaer arbejdet op i 2000'erne herunder særligt Inger Brinch.

Det var hårdt arbejde at få skolen op at køre, og krævede ofte mere tid end der egentlig var sat af. "I dag ville man jo aldrig lave alt det arbejde uden ekstra løn. Vi arbejdede jo altid, og det gjorde lærerne også" husker Runa. René nikker anerkendende og uddyber: "Jeg kan huske jeg talte sammen et år, hvor jeg havde 110 møder på 200 skoledage, og tænkte 'hvordan i alverden nåede jeg det?'. Jeg havde jo også undervisning. Så det har været sjovt, men det har også været hårdt. Man skal gøre sig umage, men jeg tror også, at jeg er god til at sætte mål - Jeg får i hvert fald tit at vide, at nu skal jeg ikke udvikle mere, nu skal det implementeres. Det er jo altid spændende at udvikle noget nyt."

Det er nok sigende for arbejdstiderne på skolen, at et af miljøtiltagene blev, at lyset på skolen slukkede automatisk klokken 22:00. Senere opfordredes medarbejderne til at benytte klubbens faciliteter til forberedelse efter eleverne var gået hjem, så skolen kunne lukkes helt ned.

Runa husker fra opstarten af Sønderrisskolen deres mantra: "Vi skal ikke være Kvaglund." Kvaglundskolens første år havde nemlig været tumultariske, og situatio-

nen omkring åbningen af Sønderrisskolen havde flere fællestræk med den 10 år ældre skole i Kvaglund.

Skolens nærområde

Bydelen Kvaglund var med et årtis forskydning også en nyanlagt bydel, som stort set skulle bygges op fra bunden. Da Kvaglundskolen åbnede i 1973, var der - ligesom i Sønderris - store visioner om, hvordan skolen skulle fungere. Skoleledelsen på Kvaglundskole greb muligheden for at bryde med den traditionelle skolestruktur, hvilket i første omgang kom til udtryk i skolens arkitektur med åbne rum og tynde skillevægge. "Vi har opdaget at praksis ikke altid stemmer overens med teorien" erkendte skoleinspektør Øivin Jensen godt et halvt år efter skolestart. Skolen og lærerne havde ikke haft den fornødne ro til at finde sig til rette på grund af en løbende tilgang af elever. I løbet af det første år var antallet af elever tæt på fordoblet, og antallet af klasser knapt tredoblet. Først i 1980 stagnerede elevantallet omkring 750.

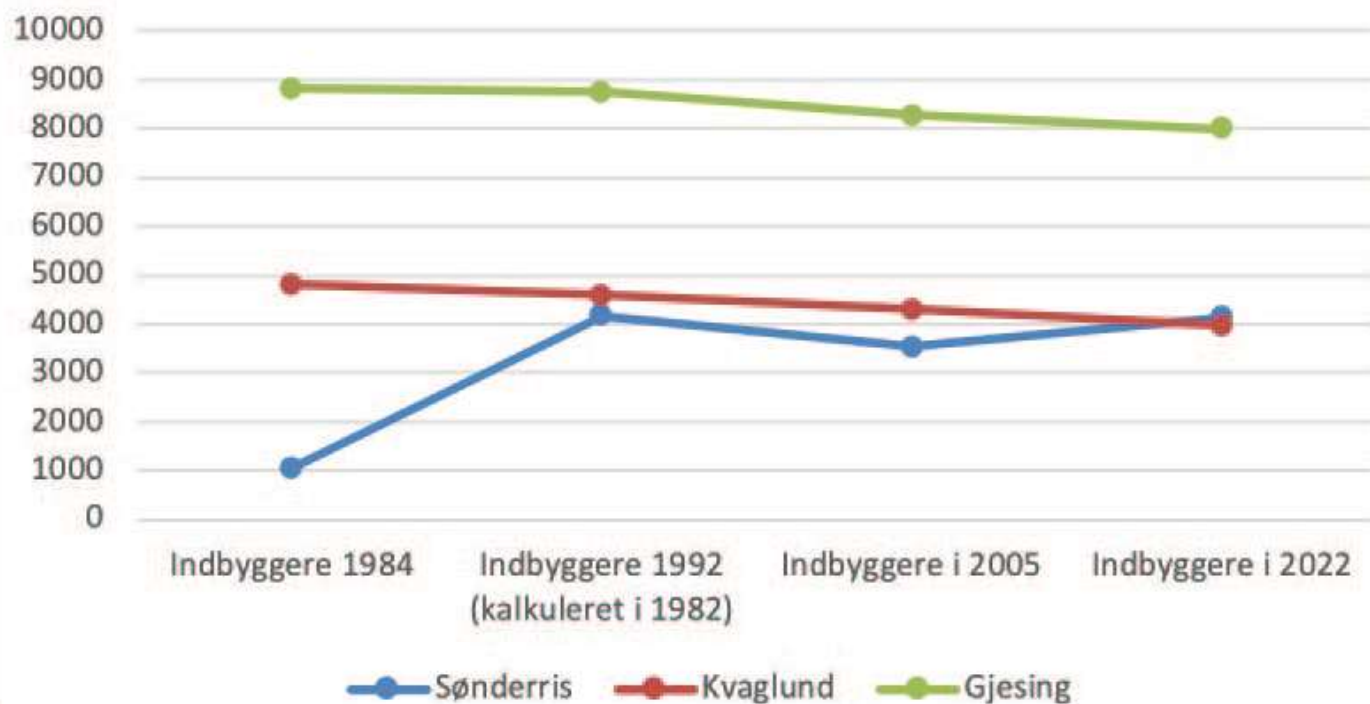
Udover Sønderrisskolens ånd og arbejdskultur er det nærliggende også at skæve til lokalsamfundet, som en forklaring på, hvorfor skolen kunne iværksætte og lykkes med så mange forskellige tiltag. Bydelen Sønderris begyndte at spire i 1978 efter at spadestikket til de første boligområder var taget året forinden. Siden er bydelen blev udvidet flere gange. I 1984 spåede stadsarkitekten at bydelen ville vokse med 300% fra 1984-1992. Det var en kende for optimistisk sat, men ikke langt fra realiteten.

Sønderris var en hurtigt voksende bydel målt på indbyggertallet og andelen af husstande, som voksede med 400% fra 1984 til 2022. Hvis det antages at boligarealet per indbygger stiger og falder proportionelt med husstandens velstand, var Sønderris fra begyndelsen et mere ressourcestærkt område end for eksempel Kvaglund eller nabobydelen Gjesing, hvor Blåbjerggårds-kolen lå. Det kan og kunne have store konsekvenser for skoler, hvilke boligområder der lå i skoledistriktet, og hvor stor en andel af eleverne, der kom fra socialt udsat-

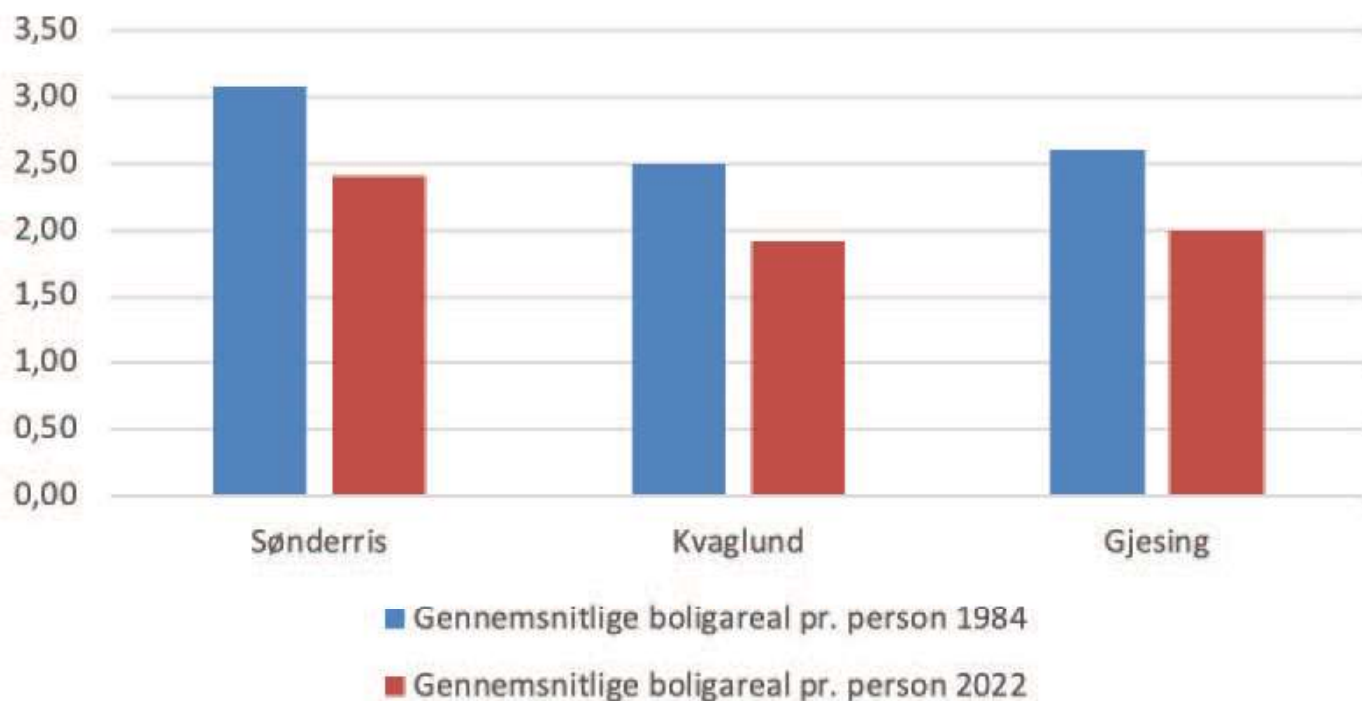

Undervisning i 3.-4. klasse på Kvaglundskolen.

Indbyggere i udvalgte bydele

Det gennemsnitlige boligareal pr. indbygger

De her angivne tal er for bydelene Sønderris og Kvaglund mens Gjesing dækker over både Gjesing Nord og Gl. Gjesing, da

Lufffoto af Sønderriisskolen med naboen Sønderriis Multicenter. Elevtallet på Sønderriisskolen er stødt stigende, og lå i 2022 på 711.

te hjem forklarer Runa, der som skoleleder fik kendskab til kommunens andre skoler og deres udfordringer. "På Sønderriisskolen fik vi aldrig for alvor store sociale udfordringer."

At størstedelen af Sønderriisskolens elever og deres forældre var ressourcestærke, kan have været en medvirkende årsag til, at skolen kunne søsætte større initiativer, som for eksempel Grønt Flag – Grøn Skole. I dag ligger udbudsprisen på villaer i Sønderriis over gennemsnittet, og 98 % af skolens elever påbegynder en ungdomsuddannelse efter folkeskolen, hvilket er knap 1/5 flere end gennemsnittet for folkeskolerne i Esbjerg Kommune.

Miljøundervisning i dag

I dag er klima og miljø integreret i folkeskolen og i elevernes fritid og hverdag på en anden måde end dengang. De sidste par år har René været naturvejleder ved Myrthue, og underviser på den måde stadig folkeskoleelever i natur- og miljøspørgsmål: "Jeg laver en del undervisning i klimakrisen, og jeg synes meget at det er pigerne, som er de seje, når det kommer til det. Med drengene er det lidt mere op ad bakke – Men det er meget forskelligt hvad jeg

oplever fra klasse til klasse. Så overordnet set ved jeg ikke om eleverne er mere miljøbevidste i dag end dengang vi startede, selvom om man jo skulle tro det med alt det, der er sket siden." Her peger René i særdeleshed på FN's verdensmål: "Der var ikke noget, der hed verdensmål dengang, men vi arbejdede jo med de samme temaer. Så på sin vis er det bare gammel vin på nye flasker – Det er de samme ideer, nu hedder det bare noget andet. Men det er fint nok, for så går naturen ikke i glemmebogen."

På Syddansk Universitets Center for Grundskoleforskning undersøger man blandt andet, hvordan folkeskolelærere underviser i klimaforandringer og bæredygtig udvikling uden at indoktrinere eller indgyde angst i eleverne. Post.doc. ved centret Martin Hauberg-Lund Laugesen peger på den svære balance mellem at undervise eleverne i krisens alvor uden at gøre dem frygtssomme eller modløse, som en af de helt store udfordringer: "Flere af lærerne oplever en værdimæssig ambivalens. De er bange for at indoktrinere eller pådutte eleverne nogle særlige holdninger ved at undervise i f.eks. FN's verdensmål" udtaler post.doc. Martin Hauberg-Lund Laugesen.

De unge kan nemt komme til at føle sig magtesløse, fordi klimaudfordringerne fremstår store og abstrakte. Martin Hauberg-Lund Laugesen forklarer at der naturligt vil opstå spørgsmål som "hvad kan jeg selv gøre for at afhjælpe problemet?". Som en løsning på disse problemer foreslår centret at "en god vej at gå, er at forankre undervisningen i lokale og nærværende forhold."

Det var netop, hvad man forsøgte på Sønderriisskolen. "En ting er at man som lærer laver noget inspirerende undervisning, som gør at eleverne synes, det er sjovt at komme i skole" forklarer René, og fortsætter: "Men for at undervisningen kommer under huden, og eleverne tager det de har lært med hjem, så skal man som lærer tænke over, hvordan man underviser. Jo mere integreret vi arbejdede med miljø, jo mere miljøbevidste blev eleverne. Og netop med projekter som Grønt Flag – Grøn Skole kræver det at alle er med."

Kilder

Interview med Runa Dyrgaard Rathmann og René Kjærside Rasmussen 08.02.2023. Ikke publiceret.
Andersen, Søren Peter Dalby. "Sæt klima på skoleskemaet!". blog.folkeskolen.dk, 2019. Tilgået 03.03.23. <https://blog.folkeskolen.dk/biologi-blog-baeredygtighed/saet-klima-pa-skoleskemaet/162986>
Bornholmeren. "Fiskerne vinder – Dumpningen i Nordsøen bliver nu opgivet." 11. juli 1973, s. 1. Dingeo.dk Aps. "Sønderriisskolen Aura". Esbjerg Kommune skole, Tilgået 26.07.2023.

<https://www.dingeo.dk/kommune/esbjerg/skole/soenderrisskolen-aura>
Drost, Nicolai Lynge. "Klimaforandringer skal på skoleskemaet". sdu.dk, 2022. Tilgået 03.03.23. <https://www.sdu.dk/da/nyheder/forskningsnyheder/klimaforandringer-paa-skoleskemaet>
Esbjerg Kommune, Stadsarkitekten Egnsplanafdelingen. "Hovedstrukturdel". Forslag til Kommuneplan '84-'92, 1984.
Esbjerg Kommune, Plan & Byudvikling. "Redegørelse". Forslag til Kommuneplan 2006-2018, 2015.
Esbjerg Kommune, Teknik og Miljø. "Mit lokalområde / Guldager / Sønderriis". Kommuneplan 2022-34, <https://kommuneplan.esbjergkommune.dk/mit-lokalomraade/guldager/soenderris/> Tilgået 26.06.23.
Farup, Karsten B. "Sognepræst: Hold børn væk fra demonstrationer, der giver dem klimaangst". kristeligt-dagblad.dk, 2019. Tilgået 03.03.23. <https://www.kristeligt-dagblad.dk/debatindlaeg/beskyt-boern-mod-klimamahysteri-hold-dem-vaek-fra-demonstrationer-giver-dem>
Fritzbøger, Bo. "Menneske og miljø: de lange linjer – og de kortere." i: Historiens Lange Linjer, 2006. s. 458-473.
Gehrke, Teddy. "Bryndum klar med naturlegeplads." JyskeVestkysten, jv.dk. 6. jun. 2001. Tilgået den 17.02.2023.
Hansen, Ole Bjørn et al. "Vor Fælles Fremtid. Regeringens handlingsplan for miljø og udvikling." Miljøministeriet, december 1988.
Hunding, Carsten. "Brundtlandrapporten." denstoredanske.lex.dk, 2017. Tilgået 06.06.23. <https://denstoredanske.lex.dk/Brundtlandrapporten>
Jensen, Ole Vig. "Lov om folkeskolen, 30. juni 1993." danmarkshistorien.dk, 2012. Tilgået den 06.03.2023. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/lov-om-folkeskolen-30-juni-1993>
Nielsen, Preben. "Søtrup hejste det grønne flag". JyskeVestkysten, jv.dk. 23 jan. 2001. Tilgået den 17.02.2023.
Radio4 Morgen. "UENIGHED OM KLIMA PÅ SKOLESKEMAET". radio4.dk, 2022. Tilgået 03.03.23. <https://www.radio4.dk/nyheder/uenighed-om-klima-paa-skoleskemaet/>
Styrelsen for It og Læring. "Sønderriisskolen Aura". Grundskolen, uddannelsesstatistik.dk. Tilgået 26.07.2023. <https://uddannelsesstatistik.dk/Pages/Institutions/561039.aspx>
Sørensen, Nils Arne og Louise Nyholm Kallestrup. "Bæredygtighedshistorie." i: temp - tidsskrift for historie. Nr. 24:2022. s. 5-11.
10.C-Kollektivet, Kvaglund Skole. "Jubi-Avisen. Kvaglundskolen 10 år 1973-83". 1983. EBA.

For at udbrede kendskabet til FN's 17 verdensmål afholdt organisationen Danmark For Målene i 2019 en kampagne med samme navn. I samarbejde med Esbjerg Kommune var der arrangeret aktiviteter og taler på Torvet i Esbjerg om FN's verdensmål for sundhed og trivsel, og bæredygtig energi.

Jul i den gamle herretøjsbutik

Af Hardy Melstrup

Julehandlen og især også juleudstillingerne har ændret sig markant indenfor de seneste 50-60 år.

I min læretid i en herretøjsbutik i 1960'erne startede juleudstillingen og julehandlen først op imod den første søndag i advent, og der blev gjort meget mere ud af juleudstillingen.

Der blev brugt mange penge på udsmykningen i vinduerne, og ofte også med elektriske tog, som kørte rundt i vinduerne. Det var en professionel dekoratør som kom og pyntede vinduerne, men jeg har også arbejdet i forretninger med en egen dekoratøraftdeling. Det var en hel industri med materiale til vinduesudstillinger. Virksom-

Central Magasinets juleudstilling 1961, hvor temaet var Disneys jul. På billedet ses Gepottos værksted, hvor Pinocchio blev skabt. Foto: Paul Bølling. EBA: 13174-008.

I Esbjerg Andels Svineslagteris Udsalg i Kongensgade 15, var opfindsomheden stor. I 1952 kunne man se cyklende grise i udstillingen. Foto: Paul Bølling. EBA 55765-008.

heder inviterede til små messer, hvor butikker kunne bestille årets dekormateriale.

I min barndom var det den store trold i vinduet hos Pedersen og Albrechtsen der var det helt store trækplaster. Vi børn kunne

Juletrolden i vinduet hos P&A. Trolden sad i vinduet i hele julemåneden, og var et tilløbsstykke for byens børn, da den kunne nikke og rokke med ørerne. Foto: EBA 04419-070.

stå i timevis og trykke næserne flade mens vi råbte "rul med øjnene" eller "vrik med ørerne" - og den gjorde det. Langt længere frem i tiden, da jeg i starten af 80'erne kom til P&A, var trolden mørnet og borte. Historierne lød, at det var de yngste lærlinge der havde tjansen med at sidde inde i trolden efter lukketid og i weekenderne, og at det var en varm og klam fornøjelse.

Jeg kan huske, at vi i min læretid hver lørdag i adventstiden efter lukketid flyttede alle diske m.m. og pyntede med julegaver over hele gulvet. Det var skjorter, bluser, pyjamas, strømper og seler m.m. som blev lagt i sirligt mønster ud over gulvet. Juletravlheden med de lange åbningstider i den sidste uge inden jul kunne gøre én helt rundt på gulvet, med mange kundeekspeditioner på én gang. Jeg husker en episode, hvor jeg kom til at sige "farvel" til en kunde, da jeg lukkede ham ind i et prøverum for at prøve et par bukser.

Indkøbene op i mod jul var altid med fokus på "gaven til ham som har alt". Salget var traditionelt anderledes end i resten af året. Ting som pyjamas, morgenkåber, gaveæsker med lommeværkløder blev næsten kun solgt op mod jul, men også de mere traditionelle julegaver som skjorter, slips, undertøj og sokker var et hit. Et par år var det meget populært at købe en stumtjener med indbygget buksepresser.

I de gode gamle dage, før mange købte julegaver online, var der behov for juleassistance. Her går der også en historie, hvor en uerfaren ekspedient der fik spørgsmålet, om en given skjorte kunne koges, og svaret var "ja", indtil ekspedienten blev skubbet af en kollega, hvorefter kommentaren fortsatte, "bare vandet ikke er for varmt".

Kunder i herreekviperingsforretningen Pedersen & Albrechtsen - P&A - Stormgade 4 (tidl.: Strandbygade 1), maj 1962. EBA 15680-008

Da Vinci-linjen –

Blåbjerggårdskolen og VITA-skolen

Anders Kronborg, formand for Esbjerg Kommunes Teknik- og Byggesudvalg, tager det første spadestik til udvidelsen af Vestervangskolen i forbindelse med sammenlægning af Vestervangskolen og Blåbjerggårdskolen, marts 2014. Den nye skole får navnet VITA-skolen. Foto: Torben Meyer.

EBA Q16283-041

Blåbjerggårdskolen blev opført i Grønlandsparken og indviet i 1976. Skolen har gennem årene haft mange spændende udviklingsprojekter. I de første år var temaet "Folkeskolen som lokalt kulturcenter". Senere fik skolen fokus på at være et sted for elever, der gerne vil lære og udvikle sig, med en særlig linje – Da Vinci-linjen – for 7.-9. klasse, som blev oprettet i 2009 og senere, da Blåbjerggårdskolen blev sammenlagt med Vestervangskolen under navnet VITA-skolen, flyttede Da Vinci-linjen med over.

Baggrund og idé

Af Lissie Munk-Jensen, koordinator for Da Vinci-linjen 2008–2018

I 2008 havde vi på Blåbjerggårdskolen i et par år drøftet problematikken omkring, at folkeskolen brugte stadig flere ressourcer på elever med særlige behov, men glemte

at støtte elever med særlige forudsætninger. Mange af disse elever blev betragtet som gennemsnitlige og dovne, men havde faktisk svært ved at trives og havde brug for guidning.

2–5 % af en årgang har særlige forudsætninger eller er højt begavede. Disse børn reagerer forskelligt, når de ikke bliver udfordret og derfor keder sig. Nogle bliver introverte, passive og lukker af, mens andre bliver rastløse og støjende. Mange mister lysten til at lære og til at være sammen med andre – de underpræsterer.

Elever med særlige forudsætninger vil typisk gerne fordybe sig i få emner, og nogle blokerer over for bestemte aktiviteter, fx skriftlig formulering.

Med disse overvejelser blev idéen til Da Vinci-linjen født. En arbejdsgruppe bestående af fire lærere undersøgte sagen nærmere. Det blev tydeligt, at mange børn og

unge mistrivedes, fordi det var upopulært at ville lære, række hånden op eller vise faglig kunnen. Nogle udeblev fra skolen i ugevis.

Koncept og indhold

Arbejdsgruppen arbejdede intensivt i et halvt år med at udvikle linjens indhold og koncept. Alle skolens lærere blev løbende informeret og kunne bidrage med kommentarer og råd.

Da Vinci-linjen er for elever i 7., 8. og 9. klasse. Undervisningen følger folkeskoleloven, men med opprioritering af tre indsatsområder:

- Høj faglighed – alle udfordres
- Samarbejde med byens gymnasier – korte/lange forløb
- Globalisering – samarbejde og udveksling med skoler i udlandet

Før opstart blev der indhentet tilkendegivelser fra lærere, bestyrelse, kommunens skolechef, PPR, Pædagogisk Udvikling, politikere, erhvervsliv, gymnasier og Esbjerg Lærerforening.

FAKTA

Den typiske Da Vinci-elev:

- Er almindeligt eller godt begavet
- Har indtil nu underpræsteret
- Har lyst til at lære, både alene og sammen med andre
- Er interesseret i personlig og social udvikling

Reaktioner og opstart

I foråret 2009 blev linjen offentliggjort, og reaktionerne var blandede. Uden for skolekredse var der bred opbakning – gymnasier, borgmester og erhvervschef roste idéen. Mange forældre og elever var begejstrede.

I skolekredse var der skepsis. Esbjerg Lærerforening var imod og inviterede skolens lærere til møde, hvor formanden bl.a. kaldte skolelederen diktatorisk. Nogle lærere oplevede, at kolleger fra andre skoler ikke ville tale med dem på kurser.

Daværende formand for Skole og Samfund udtalte, at det var et frækt signal at sende til lærerne, at de ikke kunne undervise de dygtigste børn. Om signalet var frækt, kan diskuteres – det var i hvert fald modigt og indeholdt en sandhed.

I august 2009 startede 31 elever. Året efter var der 61, og fra 2012 blev linjen tosporet på alle tre årgange. Eleverne kom fra hele Esbjerg Kommune og andre kommuner. Nogle rejste op til to timer dagligt for at gå på linjen.

Et forældrepar fra en anden kommune spurgte, om deres barn kunne få fortrinsret ved flytning til Esbjerg.

På foranledning af et esbjergensisk folketingsmedlem blev linjen taget op i Undervisningsministeriet – og blåstemplet. Den daværende undervisningsminister besøgte skolen og udtalte:

"Det er godt at se, at skolen går foran i forhold til dygtige elever. De har også brug for at blive mødt og udfordret, hvor de er. Det gør stort indtryk, at det socialt har været godt for eleverne at komme på Da Vinci-linjen."

Senere blev børn af formænd for både Esbjerg Lærerforening og Skole og Samfund elever på linjen.

Principper og hverdag

På Da Vinci-linjen prioriteres:

- Muligheder frem for begrænsninger
- Store forventninger til eleverne
- Vi går i skole for at lære
- Vi skal ikke lære det, vi skal – men det, vi kan
- Frihed under ansvar

FAKTA

På Da Vinci-linjen fokuserer vi på, at også elever med særlige forudsætninger kan have brug for særlig hensyntagen.

Vi lærer ikke det, vi skal – men det, vi kan.

Mange elever blev mobbet eller holdt udenfor, fordi de var fagligt dygtige. Nogle påtog sig rollen som klassens klovn, andre fik fysiske symptomer og holdt op med at gå i skole.

Elementer, der gør hverdagen anderledes:

- Coach-ordning
- Deltagelse i konkurrencer og projekter
- Morgensamling
- Fagdage og fordybelsesdage
- Internationale projekter
- Studieture og udveksling

Da Vinci-klasserne har altid været en integreret del af skolen. Idræt og valgfag foregår på tværs af klasserne. Der kom positiv afsmittning på øvrige elever, som begyndte at efterlyse lignende opgaver og arbejdsformer.

Distriktselever klagede over, at Da Vinci-elever kom på udlandsture – indtil de fik at vide, at de selv kunne gøre det samme, hvis de arbejdede for det.

- Den enkelte elev udfordres – og udfordrer sig selv

Mange elever gav udtryk for, at der var for meget uro i deres tidligere klasser, og at lærerne havde for lave forventninger. De blev sat til at være hjælpelærere og fik ekstraopgaver, der blot var "mere af det samme".

Besøg og forskning

Da Vinci-linjen var den første af sin art i Danmark. Andre skoler tilbød enkelte lektioner til elever med særlige behov, men ingen havde forsøgt sig med et fuldtidsprojekt.

Der kom mange henvendelser fra andre kommuner. Elever og lærere vænnede sig til besøg fra lærere, skoleledere, politikere og forskere. Der blev holdt oplæg på konferencer og møder.

To forskere fra Danmarks Institut for Pædagogik og Uddannelse blev tilknyttet linjen. Efter tre år var den samlede vurdering:

- Der stilles høje krav til selvstændighed
- Eleverne påtager sig ansvar for fordybelse og samarbejde
- Eleverne har vilje til at lære
- Eleverne bliver udfordret
- Resultatet er positivt – konceptet er gennemført med stor succes

Fremtiden

Det har været lærerigt at udvikle og gennemføre Da Vinci-linjen. Starten var hektisk og opslidende, men reaktionerne gav blod på tanden og styrkede sammenholdet.

Senere indførte Esbjerg Kommune tone-
de linjer i overbygningen, og alle elever skulle vælge linje.

Hvad fremtiden bringer, er uvist. Jeg har altid sagt, at den dag, der ikke længere er elever til Da Vinci-linjen, er jeg en lykkelig dame – for så løser folkeskolen sin opgave i forhold til elever med særlige forudsætninger.

Slogan defineret af eleverne:

Forskellighed, faglighed og fællesskab

Elev:

"Klassens sammenhold er helt fantastisk. Alle er så forskellige og anderledes, at det på en eller anden måde gør os mere ens. Alle klasser har en nørd – vi har 21."

Elev:

"Når læreren er nået hen til katederet, er der ro i klassen, og man er klar til undervisningen, som er meget fri. Det er ikke usædvanligt at få udleveret et digt med besked om, at det skal analyseres og fremlægges på valgfri måde. I princippet må det gerne fremlægges ved hjælp af en tegning, et Prezi, et indtalt rap eller en oppustet ballon inddelt i tern."

Forældre:

"Vores søn har udviklet sig eksplosivt og lynhurtigt genfundet lysten til at være i skole."

Forældre:

"Hvis vi kunne ønske os noget anderledes, så var det, at Da Vinci-linjen startede i 2. klasse."

Arkiv Nyt har spurgt tidligere elev på Da Vinci-linjen om hans oplevelser og hvad han fik med sig på sin videre uddannelsesvej. Det er Andreas Nielsen fra Agerbæk, der fortæller om to spændende Da Vinci-år på Blåbjerggårdskolen.

efter blandt andet et arbejdsår i Hamborg som sælger hos BoConcept. Andreas bor med sin familie på Fanø og er i sin fritid blandt andet kredsleder i FDF, Esbjerg 2. Midtby.

Mit navn er Andreas Nielsen. Jeg er født i 1996 på Skt. Josef i Esbjerg og opvokset i Agerbæk – først i Helle Kommune og siden som en del af Varde Kommune. Jeg er den tredje i en flok af fire drenge.

I de år, hvor jeg gik på Agerbæk Skole, var der elever fra børnehaveklassen til og med 9. klasse. Min skolegang i Agerbæk var velsignet ved, at jeg som oftest havde ganske nemt ved at forstå og huske det, vi lærte – det kom nemt til mig, og det betød, at jeg ikke behøvede at bruge så meget energi på at følge med. Det havde den uheldige afledte konsekvens, at jeg havde tid til alt muligt andet i undervisningen. Egentlig kan det opsummeres med en sætning, som jeg husker fra samtlige skolehjem samtaler, jeg har været til med mine forældre: "Det går jo godt, Andreas, men du fylder meget i klassen."

I 7. klasse havde jeg en usædvanligt dygtig klasselærer, som jeg var meget glad for – for hun havde øje for alle behov i hele spektret i vores klasse. Hun havde selv en datter, som netop var startet på Blåbjerggårdskolens nyoprettede og omdiskuteret Da Vinci-linje, og hun var overbevist om, at jeg ville kunne føle mig set der på en måde, som ikke var mulig på Agerbæk Skole. Da Vinci-linjen var et tilbud for elever i 7., 8. og 9. klasse.

Det var sådan i Agerbæk, at når man nåede til 8. klassetrin, blev klasserne større, fordi de også skulle rumme elever fra Fåborg, Årre og Starup. Derfor ramte min klasselærer det helt rigtige tidspunkt: for lige om lidt skulle alt jo alligevel være anderledes – og så var det på en måde konsekvensfrit at skifte skole.

Så vi tog til informationsaften, hvor lærere og elever fortalte om livet på Da Vinci-linjen – og jeg mindes en følelse af, at der var alle lige som mig. Lærerne tog deres gerning og deres elever alvorligt, og det tiltalte mig helt vildt. Det indtryk bestod, da

jeg fandt ud af, at det ikke var et tilbud, man bare kunne takke ja til på mail. Nej,

jeg skulle udfylde en ansøgning og gøre mig refleksioner om mig selv som elev – og

jeg skulle til samtale med mine forældre, fremtidige klasselærere og skoleinspektøren. På Da Vinci-linjen gjorde de sig umage. Sådan gik det til, at jeg startede på Blåbjerggårdskolens Da Vinci-linje i 8. klasse.

Hvis man skulle se på Da Vinci-linjen udefra og sammenligne med en "almindelig" udskoling på objektive og målbare kriterier, var forskellen nok i virkeligheden ikke ret stor. Vi havde det samme pensum, de samme fag, samme timeantal og samme afgangsprøver.

Det, der gjorde udslaget, var, at man havde samlet en hel klasse af elever, som var

kommet i skole for at lære noget, og som samtidig havde en bevidsthed om, at der blev gjort noget særligt for dem – og når man har travlt med at lære noget, så har man ikke tid til konflikter og unoder. Tværtimod var vi faktisk nødt til at fungere socialt med hinanden, hvis vi ville have noget ud af undervisningen – og det gjorde vi så bare.

Så det var ikke nødvendigt at have Klassens Time eller noget af alt det andet rundt om undervisningen, som jeg havde været vant til, hvor jeg kom fra. Når alt det kunne spares væk, var der tid til andre mere

meningsfyldte tiltag. For eksempel havde hver og én af os månedlige trivselssamtaler med vores klasselærer, som havde undervisningen som udgangspunkt. Temaet var: "Hvad kan jeg gøre for, at undervisningen fungerer mere optimalt for mig og resten af klassen?" Vi havde også morgensamlinger hver dag for hele linjen på tværs af årgange. Vi elever skiftedes til at lave et oplæg for de andre om et emne, som optog os.

Årligt havde vi tre "fordybelsesdage", hvor vi selv måtte administrere vores tid. Reglen var, at vi skulle fordybe os i et eller andet, som kunne præsenteres for resten af

klassen. Nogle valgte fagnære emner, som måske lå en smule uden for pensum, og jeg selv brugte tre dage på et hobbyprojekt, jeg havde startet med min far den sommer. Fordybelsesdage var "frihed under ansvar" i fuldstændig koncentreret form – og netop derfor fungerede det. Det var fantastisk!

Det er ingen hemmelighed, at jeg og mine klassekammerater kom fra ressourcestærke hjem. Derfor var det også muligt at have et internationalt udsyn i et omfang, som normalt ikke kan lade sig gøre inden for folkeskolens rammer, fordi der var mentalt overskud til at samle penge ind. Vi delte telefonbøger, reklameflyers og flere telefonbøger ud i hele kommunen. Vaskede vinduer på skolen, var til lagerstatus i Bauhaus med mere.

Så:

Kort efter skoleårets start i 8. klasse havde vi besøg af den tyske klasse, som min klasse havde besøgt før jeg startede. Gæsterne blev indkvarteret privat.

I slutningen af skoleåret var vi på udveksling i Deventer, Holland – ligeledes med privat indkvartering. Hollænderne besøgte også os i Danmark.

Og endelig var vi 10 dage i Suzhou i Kina på udveksling – også med privat indkvartering. Det var noget ganske særligt at opleve Kina med hver sin egen private makker! Vi var til klimakonference (jeg minder om, at det var i 2011), hvor jeg og fire klassekammerater var på scenen for at fortælle om danske vindmøller. Vi mødte den danske generalkonsul, og vi mødte i den grad det kinesiske skolevæsen, som ikke som sådan lider under dogmer om fritænkning og kreativ problemløsning.

Anden halvdel af turen fulgtes vi som klasse til Shanghai og så blandt andet J.A.K.'s tøjfabrik og Blue Waters expeditions kontor. Det er en tur, som jeg aldrig glemmer – måske også fordi vi havde arbejdet så hårdt for at komme afsted.

Jeg havde kun gode lærere på Da Vinci-linjen. Jeg ved ikke, om de var særligt udvalgte, eller om det var helt tilfældigt – men de bidrog alle til nogle særlige år.

Fordi vi havde så lille en grad af konflikt i klassen, var der også sjældent brug for banken i bordet og hævede stemmer; og det gav jo lærerne mulighed for at undervise på den måde, de havde planlagt. Det blev så at sige en positiv spiral, hvor færre konflikter gav gladere og mere engagerede lærere, som gav færre konflikter. Jeg havde en helt eminent historielærer, som brændte for sit fag. Det særlige ved ham var hans behandling af os som elever. Han lod som om, vi var voksne og forstandige – og det gjorde hans undervisning til noget helt specielt. Ham glemmer jeg heller aldrig.

Jeg ved ikke i hvor stort et omfang Da Vinci-linjen fik betydning for min videre uddannelse. For som sagt var undervisningen ikke specielt anderledes; og virkeligheden var jo også, at der ikke fandtes hverken Da Vinci-gymnasier eller Da Vinci-universiteter – så vi blev jo bare sluset ud i det "almindelige" system efter folkeskolens afgangsprøve – og jeg tror på, at det

var godt nok. For oplevelser behøver ikke altid give mening i en større sammenhæng, så længe de giver mening i sig selv.

Jeg havde virkelig to gode år der, og det var min oplevelse, at Blåbjerggårdskolen i allerhøjeste grad lykkedes med at danne og sende mere helstøbte unge mennesker videre i systemet. Som sagt var der ikke stor målbar forskel på, hvad Blåbjerggårdskolen gjorde for os i sammenligning med andre folkeskoler. Det handlede mere om indstilling, umage og stolthed over skolevæsenet. Det var min klare oplevelse, at skoleinspektør Laust Poulsen gik forrest og satte en retning for sine lærere, som var så klar, at vi også mærkede den i klasseværelset.

Jeg tror, at et efterskoleophold ville kunne have gjort det samme for mig – men heldigvis hjalp nogen mig til et lige så godt alternativ inden for folkeskolens rammer.

Jeg fik min første iPhone i 2011 kort inden vi tog til Kina. Så derfor har jeg ikke mange billeder fra skoletiden.

Nyt arkivværksted åbnet i Byhistorisk Arkiv

Den 2. september indviede vi i samarbejde med MYRTHUE – Natur, Kultur & Læring det nye arkivværksted i Byhistorisk Arkivs lokaler.

Her kan kommunale og selvejende dagtilbud samt skoler i Esbjerg Kommune opleve byens historie helt tæt på. Eleverne arbejder med originale kilder i autentiske omgivelser – både i arkivet og ude i byen.

Undervisningsforløbene tager udgangspunkt i historiefaget og byder på spændende emner som:

- Kilder fra 2. verdenskrig
- Esbjergs udvikling efter havneloven i 1868
- Kirkegårdsvandring
- Zoologisk byvandring med dyrebingo

Arkivværkstedet emmer af historie med tidslinje i gulvet, gamle bykort, historiske citater og en billedvæg med Esbjergs pionerer.

Esbjerg-Kalenderen 2026 er klar!

Kalenderen har fået et frisk, grafisk løft – mindre tekst og et praktisk kalenderformat, hvor du kan tilføje dine egne noter og fødselsdage.

Som altid får du 13 flotte billeder fra Esbjergs historie. Årets tema er *Esbjerg i 1960'erne* med spændende historier til hver måned – og som noget nyt et lille **"Vidste du?"-afsnit**.

Pris: **110 kr. + evt. porto.**

Kalenderen kan købes på læsesalen eller i webshoppen fra ca. 25. november.

Bogpakker til salg – gør et kup!

Vi mangler plads i magasinerne og har derfor samlet 59 bøger i 12 spændende bogpakker – hver pakke indeholder 4-7 lokalhistoriske bøger, og hver pakke koster kun 100 kr. + evt. porto.

Emnerne spænder bredt:

- Arbejderbevægelsen
- Biografier og slægtshistorier
- Bydele og byudvikling
- Bygninger
- Havnen
- Industri og forsyning
- Kirker og skoler
- Kultur
- Ribe
- Ribe Amt
- Sundhed og sygdom
- Verdenskrigen 1939-1945

Gå til webshoppen:

<https://webshop-arkiv.esbjerg.dk/>

Du er også velkommen på **læsesalen**:

- Mandag-onsdag: 10.00–16.00
- Torsdag: 10.00–17.00
- Fredag: 10.00–13.30